

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2021. – С. 99–109
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2021. – pp. 99–109
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.53.99-109>
hj.chnu.edu.ua

УДК94:314.117(477-25)«1941/1944»

© Олександр Бабіч* (Чернівці)

ЗМІНИ У ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ У ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ 1941-1944 рр.

Дослідження динаміки населення, його структури, чисельності, життєдіяльності міста Одеси, столиці окупованого й адміністрованого Румунією губернаторства «Трансністрія», міста зі специфічними умовами життя, національним складом, унікальним історичним досвідом, дає великий простір для наукового пошуку. Актуальним комплексний та точний аналіз міграцій та втрат населення міста Одеси в різні періоди Другої Світової війни. Адже саме цей аспект являє собою одну із найважливіших складових соціальної історії, акцентує на культурно-антропологічних трансформаціях у суспільстві як наслідок війни. Особливу увагу привертає необхідність використання новітніх методик обрахунку чисельності населення міста на основі ділових документів, статистичних звітів, актів різноманітних комісій, що фіксували втрати та нанесену шкоду. Автор здійснює порівняльний аналіз даних радянських та румунських документів, що дало можливість виявити деякі суперечності. Водночас на основі комплексного вивчення усіх типів документів автор зробив обґрунтовані висновки щодо динаміки чисельності населення Одеси на різних етапах Другої світової війни: у період оборони міста, роки румунсько-німецької окупації та одразу після звільнення Одеси від окупантів.

Ключові слова: Друга Світова війна, Одеса, Трансністрія, Голокост, населення, румунська окупація.

Oleksandr Babich (Chernivtsi)

QUANTITATIVE CHANGES IN POPULATION OF ODESA DURING THE OCCUPATION IN 1941-1944

Abstract. In modern historiography there is no study that would give an adequate and precise picture of demographic changes in Odesa's population during World War II. This study analyses existing monographs, data stored in archives of both soviet and Romanian sides and analyzes them in order to create complete overlook of what quantitative and qualitative changes the population of Odesa went through during the period since 1939 to 1945.

We have found out that during World War II the original Odesa population decreased more than by half. During the Odesa defence operation the main factor of population reduction was emigration to other regions of Soviet Union. During the Romanian occupation most victims were Jews, victims of the Holocaust. When soviet army returned and freed the city, the population suffered losses from the conscription, but in general was growing due to immigration.

As a result, we can state that during World War II, Odesa suffered great losses in population. One of the most important changes was a change of qualitative parameter – after war Jews were making much lesser part of the city's population, which led to major cultural changes in this region in following decades.

The study of population dynamics, its structure, number, vital activity of the city of Odesa, the capital of the Romanian-occupied and administered Governorate «Transnistria», a city with specific living conditions, national composition, unique historical experience, gives great space for scientific research. It is relevant

* аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Postgraduate student, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.
orcid.org/0000-0001-6456-8357
e-mail: bav1971g@gmail.com

comprehensive and accurate analysis of migration and population losses in Odesa in different periods of World War II. After all, this aspect is one of the most important components of social history, emphasizes the cultural and anthropological transformations in society as a consequence of war. Particular attention is drawn to the need to use the latest methods of calculating the population of the city on the basis of clerical documents, statistical reports, acts of various commissions that recorded losses and damage. The author makes a comparative analysis of the data of Soviet and Romanian documents, which made it possible to identify some contradictions. At the same time, based on a comprehensive study of all types of documents, the author made reasonable conclusions about the population dynamics of Odesa at different stages of World War II: during the defence of the city, the years of Romanian-German occupation and immediately after the liberation of Odesa from the occupiers.

Keywords: World War II, Odesa, Transnistria, Holocaust, population, Romanian occupation.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сьогодні у вітчизняній історичній науці не існує жодного дослідження, яке б давало адекватну і точну оцінку змін у демографії Одеси в роки Другої Світової війни. І це при тому, що основні причини зміни складу та кількості населення міста в цей період цілком зрозумілі. Комплексне з'ясування факторів та динаміки змін демографії під впливом бойових дій є актуальним в нашій країні і сьогодні, коли майже такі ж самі фактори безпосередньо впливають на склад населення у східних областях України, де йде війна. Крім того, цікавими стають самі методики підрахунків, враховуючи відсутність документів про окремі категорії та групи населення в тих особливих умовах.

Аналіз останніх досліджень. Єдиним раніше відомим повноцінним дослідженням кількості людських втрат була «Доповідна записка, зведений реєстр і узагальнені дані обласної комісії в Надзвичайну державну комісію про збиток і жертви, заподіяні фашистськими окупантами на території області в період Великої Вітчизняної війни (1941-1944 рр.): відомості про винищення мирного населення, військовополонених і угон радянських громадян в румунське і німецьке рабство»¹. Навіть фундаментальне видання «Одеса у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу»² у 3-х томах наводить кількість вивезених з міста роялів та піаніно, але не дає чіткої інформації про людські втрати. Аналогічна картина спостерігається у масштабній праці «Одеська область у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 гг. Документи та матеріали»³. За радянських часів цінність людського життя була надзвичайно низькою – влада це демонструвала, влаштовуючи голод і репресії. Це проявлялося у діях вищого військового командування під час воєн, коли нестача військових ресурсів та озброєння, низький рівень військової підготовки компенсувалися людською масою. І, нарешті, навіть в недбалому ставленні істориків до людських втрат: кількість загиблих трактувалася джерелами на догоду комуністичній партії, не зважаючи на те, що за кожною цифрою стояла чиясь особиста трагедія. Тож у дослідженнях радянських авторів Єгорова В.Ф., Зотова Н.И., Куварзина А. концентрувалася увага на кількості загиблих під час оборони міста бійців РСЧА та ВМФ⁴ та загиблих учасниках підпільного та партизанського руху. Радянську історіографію в цьому контексті варто розглядати як заангажований, заідеологізований і заполітизований погляд на румунську окупацію. Водночас можемо зауважити діаметрально протилежне й гіперболізовано позитивне ставлення до радянського руху опору, партизан та підпільників. Досліджуючи ставлення до окупаційної влади, поведінку населення в умовах «ворожого правління», радянські автори намагалися ця явища глибоко не препарувати, щоб не торкатися «слизької» теми колаборації, взаємодії населення з ворогом. Тим не менше, відзначимо комплексну працю І. Левіта «Участь фашистської Румунії в агресії проти СРСР. Витоки, плани, реалізація (1.IX.1939 – 19.XI.1942)»⁵.

За часів незалежності України та в останні роки з'явилася низка досліджень, в яких у першу чергу піднімалося питання Голокосту та підрахунку жертв серед єврейського населення міста. Зокрема у роботах Щетнікова В.⁶, Козленка П.⁷, Сушона Л.⁸, Верховського Я.⁹ з різних ракурсів розглядаються причини і наслідки цієї катастрофи в південному регіоні. Ґрунтовне дослідження проблеми встановлення та функціонування румунської окупаційної системи здійснено одеськими істориками. Зокрема, Михайлуца М.¹⁰ вивчає релігійну політику та церковне життя, Вінцовський Т. й Нікульчі І.¹¹ - український рух опору на окупованих землях та ін.

Значний внесок в осучаснення наукових підходів, методології дослідження, бачення минулого українських земель років Другої світової війни й історії окупаційного періоду здійснено колективом

авторів Інституту історії НАН України та низкою регіональних дослідників, що стало проривом в сучасній українській історіографії – фундаментальна праця «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття» (2010). У першому томі цього видання темі окупаційного режиму в Трансністрії, і в Одесі зокрема, присвячено окремий розділ.

До важливих робіт зарубіжної історіографії останніх років, що були присвячені темі румунської окупації, віднесемо наукову збірку «Одесса. Жизнь в оккупации. 1941-1944»¹² з серії «Історія колабораціонізму». Вагомий внесок у дослідження руху спротиву на українських землях здійснив російський дослідник Гогун О.¹³ Значний пласт румуномовних джерел із центральних архівів Румунії запропоновано в роботах сучасних румунських дослідників Акіма В., Петку А.-Н., Єнаке Дж., Ністора І., Трашки О. та молдавських Морару А., Петренку А., Соловей Р. та інших.

Проте в сучасній історичній науці бракує комплексних досліджень, які б розглядали динаміку демографічних змін у Одесі упродовж 1941-1944 рр., об'єктивні та суб'єктивні фактори впливу, кореляцію з потребами та чинниками румунської окупаційної системи. Тож саме таким чином поставлене наукове питання стимулює науковий пошук і посилює обґрунтування актуальності запропонованої теми. Суха мова цифр допомагає зрозуміти, який вплив на чисельний склад населення міста Одеси мали війна та окупація. При цьому вкрай важливо зауважити давно назрілу необхідність уточнити деякі існуючі попередні статистичні дані з огляду на відкриття цілої низки архівних фондів, та переглянути устояні концепції щодо функціонування окупаційних органів управління в Трансністрії.

Мета статті полягає у здійсненні комплексного аналізу динаміки чисельного складу населення окупованої Одеси шляхом на основі масиву архівних документів, теоретичних напрацювань науковців та здобутків сучасної історіографії.

Виклад основного матеріалу. Для максимальної точності варто розпочати дослідження з дати початку німецько-радянської війни. Це сприятиме розумінню всіх міграційних та демографічних процесів, що відбулися в Одесі з липня 1941 по літо 1944 рр. Важливо також зазначити, що тоді місто мало інший адміністративно-територіальний устрій. Влітку 1941 воно складалося з Кагановіцького, Ворошилівського, Іллічівського, Водно-Транспортного та Приміського районів та мало інше розмежування.

Згідно з даними Всесоюзного перепису населення 1939 року, в Одесі проживало більше 604 000 осіб. Після цього аж до 22.06.1941 р. інших переписів не було, тому пропонуємо вважати це число відправною точкою нашого дослідження. Тим більш що на ці дані посиляється Б. П. Давиденко у своїх «Спогадах Голови одеського міськвиконкому про оборону міста»: саме це число фігурувало на першому екстреному воєнному зібранні обкому. Цю інформацію він коментує наступним чином: «На початок війни було 650.000, не враховуючи частин гарнізону. Коли почалась оборона, у нас було приблизно 750.000. Тисяч 80-100 до нас прийшло з Молдавської області, Ізмаїльської і Західної України, а також з північних районів нашої області»¹⁴. Таким чином, від початку війни населення міста на деякий час навіть збільшилося.

Далі від нього ж декілька слів вже стосовно евакуації: «Розпочали ми евакуацію після 22 липня, тобто після першого масованого нальоту ворожої авіації на місто Одеса. Населення евакуювалося і пішки, і машинами, і залізницями, і пароплавами. Офіційно евакуацію було оголошено 8 липня. Спочатку населення не бажало евакуюватись, і евакуація відбувалася надзвичайно погано. Як я пам'ятаю, першу партію евакуйованих відправили спеціальними ешелонами 10 липня... Залізничне сполучення поступово переривалося, а остаточно Одеса буда відрізана 8 серпня»¹⁵.

У книзі Я.Верховського та В.Тирмос підрахунок наявного населення здійснений таким чином: була взята кількість карток на хліб, виданих населенню на 01.09.1941р., і додана кількість людей, евакуйованих до цієї дати. «25 серпня 1941 року населенню було видано 360 тисяч карток на хліб. З іншого боку, згідно з проведеними рахунками, до 1 вересня 1941 року з Одеси було евакуйовано близько 240 тисяч людей. 360 та 240 тисяч, доповнюючи один одне, як раз складають ті 600-610 тисяч мешканців довоєнної Одеси»¹⁶. Цифри евакуації, на які спирались ці автори, збереглися в архівних фондах Одеського міськкому Компартії України, на які дана праця також спирається.

Далі треба зрозуміти, які соціальні явища вплинули на демографічні зміни в період з 22.06.1941р. до 16.10.1941р. - період оборони Одеси.

Природно, що збільшення чисельності населення міста було обумовлено в першу чергу припливом великої кількості біженців та прибуттям військ, що були задіяні в обороні міста. На зменшення населення впливали: мобілізація чоловіків на фронт, евакуація мирного населення, особливо родин партійних працівників, загибель містян від бомбардувань та обстрілів, репресії громадян, що не були лояльними до радянської влади тощо.

За приблизними підрахунками на період оборони Одеси до міста прибуло близько 80-100 тисяч осіб. Тут слід зауважити нетипову для Радянського Союзу відсутність 100% обліку, особливо з урахуванням обов'язкової паспортизації і реєстрації, що характеризує тотальний хаос перших місяців війни.

Щодо військових, то статистика тут більш надійна. Згідно з дослідженням А.С. Юновідова «Оборона Одеси. 1941 рік», Приморська армія за період з 20 червня по 6 жовтня втратила 40427 осіб (з них 4397 загиблими, 24 218 пораненими та 9747 зниклими безвісти)¹⁷. Ці дані фактично сходяться з даними А. Горбатюка, який стверджує, що за період оборони Червона Армія втратила 16578 загиблими і зниклими безвісти та 23690 пораненими¹⁸.

Кількість військових, що брали участь в обороні міста – 34,5 тисячі військових на початку та 86 тисяч – в кінці. Ми не відносимо їх до постійного населення міста, але враховувати мусимо. При цьому бойові втрати особового складу підрозділів постійно компенсувалися маршовим поповненням, яке не завжди вносили в загальний облік, і ми виносимо ці цифри за рамки дослідження.

На жаль, нам не вдалося встановити кількість мобілізованих на фронт у перші тижні війни. Ця інформація була таємною, тому в одеських архівах її просто немає. Можемо лише припустити їхню кількість – не менш ніж 100 тисяч. «Із 22000 членів і кандидатів, що входили до складу одеської міської парторганізації, на фронт пішло 20000 осіб. Комсомол дав фронтові 73000 своїх членів»¹⁹.

Додамо ще безпартійних, але зробимо необхідне зауваження: більшість цих воїнів не залишилась обороняти місто, але була відправлена на інші фронти. Також нам відомо, що за 73 дні оборони Одеси додатково в рамках мобілізації та добровольцями на оборону міста пішли ще 16743 особи.

Окремими рядком демографічних втрат йдуть жертви бомбардувань міста німецькою та румунською авіацією – 1429 тисяч осіб. Поіменні списки приведені у книзі А. І. Горбатюка, навіть з адресами проживання. В акті НДК ця цифра – 1707 осіб²⁰.

Важкого демографічного удару завдала евакуація. Точну кількість евакуйованих морем жителів Одеси можна знайти документах, що зберігаються у Державному архіві Одеської області – 189000 осіб: у липні – 46000, у серпні – 58000, у вересні – 67000, у жовтні – 18000. Сюди не входять неповнолітні члени сімей, а також окремі військовослужбовці та їхні командири. Цілком, разом з цими категоріями, через Одеський порт морем було вивезено близько 300000 осіб²¹. З дрібними огріхами цифру евакуйованих морем збирають Я. Верховський та В. Тирмос: «Як видно з наших підрахунків, проведених на базі рапортів Управління Чорноморським пароплаванням, з 8 липня по 31 серпня 1941 р. офіційним порядком було евакуйовано 240992 особи. В липні це число склало 153280, а в серпні скоротилося до 87712. Це скорочення було викликане тим, що в липні більш ніж 95 тисяч покинули місто по суші, а в серпні, коли кільце почало стискатися, це число склало тільки 40 тисяч. Що стосується евакуації морем, то вона залишалася приблизно на тому ж рівні: 57970 осіб в липні та 58000 – в серпні, тобто 1870 за добу»²².

Варто згадати, що ця масштабна евакуація не проходила зі 100% успіхом: кораблі тонули, люди гинули. Так, на пароплаві «Більшовик» загинуло від 2 до 17 осіб, а на пароплаві «Ленін» – близько 5000. Ми не будемо заглиблюватися у подробиці цих подій, тому що на наше дослідження вони не впливають: в той момент, коли людина сідала на пароплав, вона вже була записана як «евакуйована».

Стосовно евакуації військ Приморської армії, то відомо, що ця операція досі вважається унікальною і одною з найбільш успішних часів Другої світової війни. Згідно з Юновідовим, за період з 1 по 16 жовтня з міста було вивезено морем 86000 військовослужбовців та 15000 мирного населення. Цю ж цифру привів у своєму дослідженні А. В. Неменко²³. В статті ж Я. М. Штернштейна «Робітники Одеського порту в обороні міста в 1941 році» наводиться цифра в 18000 мирного населення, евакуйованого за перших 15 днів жовтня²⁴. Цифри Штернштейна відповідають дійсності: по іменних списках в обласному архіві можна порівняти цифру у 18368 осіб. Важливо також підкреслити, що приведені вище цифри стосуються саме мирних громадян, що були евакуйовані морем.

Отже, станом на 22.06.1941 року кількість населення складала 604000. На початок оборони міста – близько 750000. Віднімаємо мобілізованих, але додаємо біженців та війська. Евакуйовано морським та сухопутним шляхом за 4 місяці – не менш ніж 324000 мирних громадян. Репресовано органами НКВС – 1416 осіб. Загинуло від румунських бомбардувань – 1429.

Таким чином, згідно з нашими підрахунками, на 16 жовтня 1941 року в місті залишилося приблизно 340000-350000 осіб. При цьому зважаємо на погрішності, які визначалися міграцією між містом та селом, покинутими бійцями, дезертирами та тими, що залишилися свідомо. Варто зважити на підрахунки Б.П.Давиденка, який вів власну статистику і стверджував, що у місті залишилося 250-280 тисяч²⁵. Він дійшов цього висновку, виходячи з кількості хлібних карток, виданих населенню.

Значний інтерес для нашого дослідження мають інформаційні носії з іншого боку війни. Йдеться про румунські джерела. В одній з перших публікацій румунської преси у другому номері «Одесской газеты» від 29.10.1941 про чисельність населення йдеться так: «Знищуючи продовольство, більшовики тим самим організовували розправу над 400-тисячним населенням міста, свідомо прирікаючи його на голод»²⁶. Чи можемо ми вірити цим цифрам? Імовірно, що ні, бо жодних обчислень населення румунська влада в цей час ще не проводила. Щойно сформованим органам окупаційної адміністрації для організації життя міста і контролю за населенням потрібно було розуміння його чисельності, національного і соціального складу. Вже наприкінці листопаду Дирекція одеського РАЦСу розпочала оформлення всіх громадянських актів – народження, шлюбу та смерті. За наказом Муніципалітету, через відсутність нотаріальних контор спочатку саме РАЦС проводив реєстрацію всіх підписів і документів, які потребували нотаріального оформлення. Окрім іншого, нотаріальні контори проводили загальну реєстрацію, яку розпочали в Трансїстрії ще до окупації Одеси. Ще 25 вересня 1941 року в Тирасполі цивільний губернатор окупованих Румунією земель Георге Алексяну підписав наказ № 16:

Ст.1. Всі мешканці території зобов'язані в 15-денний термін з дня оприлюднення цього наказу зареєструватися в комунальних Примаріях за місцем проживання.

Ст.2. Реєстрація проводиться в окремій книзі для запису населення зі зазначенням: імені, по батькові і прізвища, місця та дня народження, імені батьків, час проживання в комуні (місті, селі) і акту, що засвідчує особу (паспорт або свідки). Діти до 16 років і дружина реєструються під № глави сім'ї.

Ст.3. Одночасно з реєстрацією Примари видають посвідчення про це; ці посвідчення підтверджують особу кожного. Посвідчення ці повинні мати всі записи з книги реєстрації населення, а також і відмітні прикмети обличчя.

Ст.4 Особи, які не зареєструються у зазначений термін, будуть вважатися підозрілими.

Ст.5 Ніхто не може виїхати з місцевості проживання без належного посвідчення, виданого Примарією.²⁷

Через відсутність нових бланків, мешканці отримували румунські штампи до своїх радянських паспортів. Щоб отримати повну інформацію про нові території, населення та захоплене майно Георге Алексяну видав Наказ № 25, що приписував провести інвентаризацію майна державних та приватних установ та підприємств, а також перепис всього населення. Керували цим процесом делегати Бухарестського Центрального Статистичного Інституту. У відповідності до цього наказу одеський Міський Муніципалітет сформував комісії, відповідно до районів, ділянок та секторів. Ці комісії працювали у місті одночасно, 22-24 січня 1942 р. Вони обійшли всі установи та підприємства і зробили тотальний інвентарний перелік будівель та обладнання. Перепис населення проходив по квартирах, причому переписувачі самі заповнювали бланки з відповідними питаннями.

За офіційними даними цього перепису, в січні 1941-лютому 1942 року в муніципії Одеса проживало 272 378 осіб.

Оперуючи результатами саме цього перепису, окупаційна адміністрація опублікувала інформацію щодо окремих виявлених категорій:

«До перепису пенсіонерів у місті. Проведений відділом громадського нагляду Одеського Муніципалітету перепис осіб, які мають право на отримання пенсій, 4 березня повністю завершений. Зареєстрованими виявилися 17.305 осіб. Днями списки пенсіонерів будуть спрямовані Муніципалітетом г-ну Цивільному Губернатору для підтвердження на виплату пенсійних сум»²⁸. Таким чином, можемо брати за основу ці дані, але, звісно, вони далеко не точні. Адже частина осіб пенсійної категорії не реєструвалася з огляду на ризики для свого життя чи свободи.

Ще одне джерело статистичної інформації – відділення організації праці при Комісаріаті Губернатора. У квітні 1942 року, за даними цього відомства, 106310 осіб повинні були відпрацювати трудову повинність. В їх складі 3087 фахівців вищої кваліфікації, 3073 фахівця середньої кваліфікації, 11837 конторських службовців та 41740 чорноробочих. Дві третини складали жінки. Отже, йдеться про доросле працездатне населення, яке повинно було здійснювати певні примусові роботи в умовах окупації.

Загальний рахунок було знову оголошено в газеті: «Згідно останніх відомостей, зібраних у зв'язку з розподілом хлібних карток за лютий і березень місяці ц.р. – за виключенням євреїв, які повинні вважатися евакуйованими – кількість населення в м. Одесі визначається приблизно в 252000 осіб»²⁹.

Враховуючи, що в січні 1942 року одеські пенсіонери не могли очікувати джерел доходу, окрім пенсій, і вони самі йшли на реєстрацію, можна вважати ці дані вартими уваги. Щодо працездатного населення, румунська окупаційна адміністрація сама була зацікавлена в його точному підрахунку. Хоча офіційно для румунської окупаційної адміністрації не мала принципового значення національна приналежність населення, все ж у своїх документах ця ознака фіксувалася. І для нас вона виявила надзвичайно цікаві несподіванки.

Таблиця 2

Національний склад муніципії Одеса за даними перепису 1 лютого 1942 року³⁰

Національність	Кількість жителів	%
Українці	109.123	40,1
Росіяни	103.046	37,8
Євреї	33.885	12,5
Німці	6.072	2,2
Поляки	5.997	2,2
Румуни	2.911	1,1
Вірмени	1.448	0,5
Греки	1.285	0,5
Латиші	771	0,3
Караїми	396	0,1
Чехи	272	0,1
Татари	233	
Грузини	218	
Італійці	125	
Естонці	113	
Литовці	110	
Французи	104	
Сербі	90	
Турки	60	
Угорці	24	
Шведи	17	
Китайці	9	
Цигани	5	
Перси	2	
Лезгини	2	
Гагаузи	1	
Інші національності	983	0,4
Всього	272.378	100

Таблиця 2

Кількість дезертирів з Радянської Армії, що знаходились в районі м. Одеси в лютому 1942 р.

Національність	Поліцейські ділянки м. Одеси									Загалом
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Українці	15	276	131	20	8	158	252	63	129	1052
Росіяни	9	240	76	14	9	157	85	22	87	699
Румуни		2	11	1	6	6	1	1	5	40
Німці		7	2	1		1		1	5	17
Болгари		10				6	2			18
Латиші				1				1		2
Чехи									1	1
Греки			3				1			4
Поляки		17	16	2		16	9	2	13	75

Серби						2	1			3
Вірмени		1				3			4	8
Татари			2				1	1		4
Литовці									1	1
Караїми								1	3	4
Інші		1					3			4
Кількість рецензування	24	561	241	39	23	349	355	92	248	1932

Таблиця 3

**Кількість військовополонених Радянської Армії,
що знаходились в районі м. Одеси в лютому 1942 р.**

Національність	Поліцейські ділянки м. Одеси									Загалом
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Українці	24	147	352	189		240	85	261	38	1336
Росіяни	90	164	52	116		174	19	34	27	676
Румуни			21	15		8	2	13		59
Німці			2	8		4		1	1	16
Болгари	1		2	5		6			1	15
Євреї									2	2
Латиші			1	4		1				6
Чехи			1							1
Греки	1		1	1		3	1	2		9
Поляки		3	6	16		17	2	3	2	49
Серби				1						1
Турки				1						1
Вірмени		3		2		1			3	9
Гагаузи										
Татари			1							1
Караїми									2	
Інші								1		1
Кількість рецензування	116	317	439	358		454	109	315	76	2184

Базуючись на цих цифрах, можливо здійснити остаточні підрахунки чисельності населення міста після закінчення Одеської Оборонної операції.

Отже, станом на 16.10.1941 р., коли почалася румунська окупація Одеси, у місті залишилося від 347378 до 356000 осіб. Для отримання цих даних використаємо методику прямого обрахунку наявного населення і жертв терору перших днів окупації:

– 272 378 – населення цілком (за румунською версією перепису 23.01.1942 - 1.02.1942), включно вцілілих в гетто на Слободці 33885 євреїв;

– 2-3 тисячі – жертви Шоа та інших масових акцій. За багатьма свідченнями, хаотичні розстріли по місту йшли з перших годин після входу румунських військ у місто (Кількість загинлих при цьому підрахувати неможливо, але після цього акції масового знищення неєврейського населення майже не зустрічаються);

– 5000 осіб (євреї) – жертви акції в с. Дальник;

– 23000 євреїв і військовополонених вбито у Порохових складах;

– близько 5000 осіб, здебільшого євреї, розстріляні в результаті реакції окупаційної адміністрації на теракт у Комендатурі на вулиці Енгельса. Відомо, що масове знищення населення міста почалося після теракту 22 жовтня 1941 року, під час якого загинуло 67 румунських військових, в тому числі 16 офіцерів. Це була настільки резонансна подія, що вже наступного дня з'явився наказ Антонеску, згідно з яким 23 жовтня 1941 року мали бути розстріляні: за кожного офіцера та цивільного чиновника по 200 більшовиків, за кожного солдата по 100 більшовиків³¹. Виконання цього карального заходу передбачало знищення 8300 осіб, фактично ж було знищено біля 5000. При цьому міський голова Герман Пинтя у своїх мемуарах писав, що кожен з п'яти полків, розміщених у той час в Одесі, отримав команду повісити 90 осіб³².

– 40000 (48000 за різними джерелами) осіб відправлено до табору смерті у Богданівці

Загалом: 75000 – 84000 євреїв та військовополонених.

В січні – лютому 1942 року євреїв зі Слобідського гетто щоденно відправляли на знищення. Тому чисельність населення зменшувалася в середньому на 1000 чоловік (точні щоденні цифри знаходяться у звітах окупаційної влади)³³. За даними рапорту румунських військових, з 12.01 по 17.02.1942 р. на північ області з гетто було відправлено 33101 євреїв з 33885³⁴, що там перебували.

Таким чином, за період окупації було знищено від 108885 до 118000 євреїв, як одеситів, так і тих, що опинилися в Одесі влітку 1941 року, а потім не змогли евакуюватися з міста.

Варто також пам'ятати, що, не зважаючи на закінчення бойових дій в районі Одеси по завершенню оборонної операції, населення міста продовжувало скорочуватися ще й за рахунок страт і загибелі учасників радянських груп опору, реальних чи вигаданих шпигунів, з якими боролася окупаційна влада. Крім того, виносилися численні вироки кримінальним злочинцям. Але, зрозуміло, головною причиною різкого зменшення чисельності населення міста став Голокост.

Також необхідно вказати наступні цифри втрати населення:

- 3394 – інтерновані румунами з міста до концтаборів кримінальні злочинці (невідомо, яка частина з них була розстріляна);

- 345 партизан і підпільників (у «Книзі пам'яті України»³⁵ вміщено прізвища 312 вбитих у місті за весь період окупації партизан і підпільників, але нещодавно знайдено документи знищеної окупантами групи Кузнєцова-Калошина – 33 особи)

Невідомою залишається кількість вивезених до Німеччини остарбайтерів. Якщо період румунського правління був у цьому аспекті відносно спокійним, тому що румунська адміністрація намагалася використати вивозити молодь для праці у самій Трансністрії, то передача міста під німецький контроль значно змінила ситуацію. Уже в 1944 році було організовано масове і дуже поспішне вивезення одеситів у якості робочої сили до Німеччини. На жаль, поки що не знайдені документи, які могли б розповісти про ці події докладніше.

Всі наведені вище факти та підрахунки викликають обґрунтовані сумніви у даних «Надзвичайної державної комісії по встановленню та розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їх співників», які завжди вважалися бездоганними та активно використовувалися у наукових публікаціях. Згідно з цим актом, цілком по області було «замучено» 253054 особи, з яких 48564 – відправлені до гетто³⁶. У іншому місці комісія наводить інші цифри: 279651 осіб, з них «у рабство» – 56101³⁷. Таку кількість жертв комісія також не називає остаточною, але пізніше нової інформації так і не надала. В цих самих рапортах є кількість саме по Одесі – 54162. Напевно, саме тому, що ця цифра не була остаточною, вона не збігається з нашими підрахунками.

До втрат міського населення цього періоду варто включити також тих, хто в останні місяці окупації вирішив залишити місто разом з окупантами. Це одесити, що співпрацювали з румунською владою; ті, хто відкрив свій бізнес та не бажав знову залишитися під законами «соціалістичного ладу»; жінки, що одружилися з румунськими чиновниками та офіцерами. Крім того, окупанти примусово вивозили етнічних німців, евакуювали болгар, румун (молдаван).

Голова Одеського міськвиконкому Б.В.Давиденко в 1944 році писав: «300 тисяч застали, коли повернулися. Населення виросло за рахунок тих, що прибували з інших областей під час окупації. Були тут з Дніпропетровська, Криму, Миколаєва, Києва, Вінниці... Прийшлого населення було тридцять тисяч»³⁸.

Отже, така складна статистична картина населення Одеси напередодні та під час окупації 1941-1944 рр. формувалася під впливом об'єктивних чинників, що супроводжували не тільки військових дій та окупації, але й обумовлювалася природним прагненням населення знайти способи виживання і дати перспективу своїм рідним. Але разом з тим остаточний обрахунок населення Одеси та його структури - це все ще складна наукова проблема, тому що недостатньо достовірних документів. Особливо прискіпливої уваги потребують дані, що були наведені у звітах Надзвичайної державної комісії про збитки та жертви, що вчинені фашистськими окупантами на території області у період Великої Вітчизняної війни (1941-1944 рр.). Тим більше, що вони традиційно вважалися безумовно точними. Окремо зауважимо, що все ще залишаються «білими плямами» цифри щодо біженців 1941 року з західних та південних районів, кількості мобілізованих до лав Червоної Армії та ВМФ у 1941 році чоловіків. Безумовно стає зрозумілим факт: велике місто під час Другої світової війни замість функції захисту і безпеки стало простором ризику, втрат і жертв.

¹ Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 11, оп. 11, *спр. 52 Доповідна записка, зведений реєстр та узагальнені дані обласної комісії до Надзвичайної державної комісії про збиток та жертви, що вчинені фашистськими окупантами на території області у період Великої Вітчизняної війни (1941-1944 рр.)*. 1944 р., арк. 22-23.

² *Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов в 3 т.* [Odessa in the Great Patriotic War of the Soviet Union. Collection of Documents and Materials in 3 Vol.], Одесса, Одесское областное издательство, 1947, Т. I, 286 с.; *Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов в 3 т.* [Odessa in the Great Patriotic War of the Soviet Union. Collection of Documents and Materials in 3 Vol.], Одесса, Одесское областное издательство, 1949, Т. II, 292 с.; *Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов в 3 т.* [Odessa in the Great Patriotic War of the Soviet Union. Collection of Documents and Materials in 3 Vol.], Одесса, Одесское областное издательство, 1951, Т. III, 238 с.

³ *Одесская область в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Документы и материалы* [Odessa Region in the Great Patriotic War 1941-1945. Documents and Materials], Одесса, Маяк, 1970, 387 с.

⁴ *Робітниче-Селянська Червона Армія (РСЧА) та Військово-Морський Флот (ВМФ)*

⁵ Левит И., *Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация (I.IX.1939 – 19.XI.1942)* [The Participation of Fascist Romania in the Aggression Against the USSR. Origins, Plans, Implementation (I.IX.1939 – 19.XI.1942)], Штиинца, Кишинёв, 1981, 392 с.

⁶ Щетніков В., *Економічна складова румуно-німецької присутності в «Трансїстрії» 1941-1944 рр.* [The Economic Component of the Romanian-German Presence in Transnistria in 1941-1944], in «Сторінки воєнної історії України», 2012, Вип. 15, с. 173-188.

⁷ Козленко П., *Одесса. Документы и свидетельства 1941-1944* [Odessa. Documents and Testimonies 1941-1944], Одесса, Симекс-принт, 2015, 402 с.

⁸ Сушон Л., *Транснистрия: евреи в аду. Черная книга о Катастрофе в Северном Причерноморье (по воспоминаниям и документам)* [Transnistria: Jews in Hell. Black Book about the Catastrophe in the Northern Black Sea Region (Based on Memoirs and Documents)], Одесса, РИО АО кинокомпания Юг, 1998, 480 с.

⁹ Верховский Я., Тырмос В., *«Город Антонеску»: в 2-х кн.* [«Antonescu's City»: in 2 books], Харьков, Фолио, 2017, Кн. 1, 506 с.

¹⁰ Михайлуца М.І., *Організація релігійного життя в губернаторстві Трансїстрія (1941-1944 рр.)* [Organization of Religious Life in the Governorate of Transnistria (1941-1944)], in «Український історичний журнал», 2011, № 2, с. 80-90.

¹¹ Вінчковський Т.С., Нікульча І.Я., *Українське самостійницьке підпілля у Трансїстрії (1941-1944 рр.)* [Ukrainian Independent Underground in Transnistria (1941-1944)], in «Український історичний журнал», 2007, № 5, с. 123-134.

¹² Будницький О.В., *Одесса: жизнь в оккупации. 1941-1944* [Odessa: Life Under Occupation. 1941-1944], Москва РОССПЭН, 2013, 231 с.

¹³ Гогун А., *Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы* [Between Hitler and Stalin. Ukrainian Rebels], Харьков, Фолио, 2018, 363 с.

¹⁴ ДАОО, ф. 92, оп. 2, *спр. 115 Давиденко Б. П. Спогади Голови одеського міськвиконкому про оборону міста, 1941 р.*, арк. 1.

¹⁵ ДАОО, ф. 92, оп. 2, *спр. 115 Давиденко Б. П. Спогади Голови одеського міськвиконкому про оборону міста, 1941 р.*, арк. 1.

¹⁶ Верховский Я., Тырмос В., *«Город Антонеску»: в 2-х кн.*, с. 455.

¹⁷ Юновидов А.С., *Оборона Одессы. 1941* [Defence of Odessa. 1941], Москва, Вече, 2011, с. 405.

¹⁸ Горбатюк А., *1941. Хроники блокадной Одессы* [1941. Chronicles of Besieged Odessa], Одесса, Optimum, 2014, с. 265.

¹⁹ Воробьёв Ф.Д., Кравцов В.М. *Победы советских вооружённых сил в Великой Отечественной войне 1941-1945* [Victories of the Soviet Armed Forces in the Great Patriotic War 1941-1945], Москва, Воениздат, 1953, с. 100.

²⁰ ДАОО, ф. 11, оп. 11, *спр. 52 Доповідна записка, зведений реєстр та узагальнені дані обласної комісії до Надзвичайної державної комісії про збиток та жертви, що вчинені фашистськими окупантами на території області у період Великої Вітчизняної війни (1941-1944 рр.)*. 1944 р., арк. 50.

²¹ ДАОО, ф. 92, оп. 2, *спр. 68 Робота морського флоту та портів Чорноморського басейну у Великій вітчизняній війні. 1941-1945 рр.*, арк. 26.

- ²² Верховский Я., Тырмос В., «Город Антонеску»: в 2-х кн., с. 455.
- ²³ Неменко А.В., *Черноморский флот в годы войны* [Black Sea Fleet During the War], Москва, Вече, 2015, 318 с.
- ²⁴ Штернштейн Я.М., *Рабочие Одесского порта в обороне города в 1941 году* [Workers of the Odessa Port in the Defence of the City in 1941], in «Вопросы истории», 1956, № 6, с. 99-109.
- ²⁵ ДАОО, ф. 92, оп. 2, *спр. 115 Давиденко Б. П. Спогади Голови одеського міськвиконкому про оборону міста, 1941 р.*, арк. 15.
- ²⁶ *Одесская газета* (Одеса), 1941, № 2, 29 октября.
- ²⁷ ДАОО, ф. 92, оп. 2, *спр. 79*, арк. 17.
- ²⁸ *Одесская газета* (Одеса), 1942, № 51, 13 марта.
- ²⁹ *Одесская газета* (Одеса), 1941, № 2, 29 октября.
- ³⁰ Arhiva Națională a Republicii Moldova (A.N.R.M) f. 706 , inv. 1, d. 1219, v. II.
- ³¹ *Одесская газета* (Одеса), 1941, № 1, 26 октября.
- ³² Пынтя Г., *Торжество справедливости. Моё dossier* [The Triumph of Justice. My Dossier], Одесса, Феникс, 2019, с. 23.
- ³³ ДАОО, ф. 2242, оп. 1, *спр. 1486 Телефонограмми Губернатору Транснїстрїї. 1941-1942*, арк. 31-73.
- ³⁴ A.N.R.M., f. 706, inv. 1, d. 12, v. 2, f. 25 (214).
- ³⁵ *Книга Памяти Украины. Одесская область* [Book of Memory of Ukraine. Odessa Region], Одесса, Аспект, 1997, Т. 9, 463 с.
- ³⁶ ДАОО, ф. 11, оп. 11, *спр. 52 Доповідна записка, зведений реєстр та узагальнені дані обласної комісії до Надзвичайної державної комісії про збиток та жертви, що вчинені фашистськими окупантами на території області у період Великої Вітчизняної війни (1941-1944 рр.). 1944 р.*, арк. 50.
- ³⁷ ДАОО, ф. 11, оп. 11, *спр. 52 Доповідна записка, зведений реєстр та узагальнені дані обласної комісії до Надзвичайної державної комісії про збиток та жертви, що вчинені фашистськими окупантами на території області у період Великої Вітчизняної війни (1941-1944 рр.). 1944 р.*, арк. 22.
- ³⁸ ДАОО, ф. 92, оп. 2, *спр. 115 Давиденко Б. П. Спогади Голови одеського міськвиконкому про оборону міста, 1941 р.*, арк. 15.

References

1. Arhiva Națională a Republicii Moldova (A.N.R.M) f. 706 , inv. 1, d. 1219, v. II.
2. A.N.R.M., f. 706, inv. 1, d. 12, v. 2, f. 25 (214).
3. Budnickij O.V., *Odessa: zhizn' v okkupacii. 1941-1944* [Odessa: Life Under Occupation. 1941-1944], Moskva ROSSPEHN, 2013, 231 s.
4. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (DAOO), f. 11, op. 11, spr. 52. Dopovidna zapyska, zvedenyi reiestr ta uzahalneni dani oblasnoi komisii do Nadzvychnoi derzhavnoi komisii pro zbytok ta zhertvy, sheho vchyneni fashystskymy okupantamy na terytorii oblasti u period Velykoi Vitchyznianoї viiny (1941-1944 rr.). 1944 r., 50 ark.
5. DAOO, f. 92, op. 2, spr. 79, 17 ark.
6. DAOO, f. 92, op. 2, spr. 68 Robota morskoho flotu ta portiv Chornomorskoho baseinu u Velykii vitchyznianiі viini. 1941-1945 rr., 26 ark.
7. DAOO, f. 92, op. 2, spr. 115 Davydenko B. P. Spohady Holovy odeskoho miskvykonkomu pro oboronu mista, 1941 r., 15 ark.
8. DAOO, f. 2242, op. 1, spr. 1486 Telefonohramy Hubernatoru Transnistrii. 1941-1942, 73 ark.
9. Gogun A., Mezhdū Gitlerom i Stalinym. Ukrainskie povstancy [Between Hitler and Stalin. Ukrainian Rebels], Khar'kov, Folio, 2018, 363 s.
10. Gorbatyuk A., 1941. Khroniki blokadoj Odessy [1941. Chronicles of Besieged Odessa], Odessa, Optimum, 2014, 265 s.
11. *Kniga Pamyati Ukrainy. Odesskaya oblast'* [Book of Memory of Ukraine. Odessa Region], Odessa, Aspekt, 1997, T. 9, 463 s.
12. Kozlenko P., *Odessa. Dokumenty i svidetel'stva 1941-1944* [Odessa. Documents and Testimonies 1941-1944], Odessa, Simeks-print, 2015, 402 s.
13. Levit I., *Uchastie fashistской Rumynii v agressii protiv SSSR. Istoki, plany, realizaciya (1.IX.1939 – 19.XI.1942)* [The Participation of Fascist Romania in the Aggression Against the USSR. Origins, Plans, Implementation (1.IX.1939 – 19.XI.1942)], Shtiinca, Kishinyov, 1981, 392 s.

14. Mykhailutsa M.I., Orhanizatsiia relihiinoho zhyttia v hubernatorstvi Transnistriia (1941-1944 rr.) [Organization of Religious Life in the Governorate of Transnistria (1941-1944)], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», 2011, № 2, s. 80-90.
15. Nemenko A.V., Chernomorskij flot v gody vojny [Black Sea Fleet During the War], Moskva, Veche, 2015, 318 s.
16. Odessa v Velikoj Otechestvennoj vojne Sovetskogo Soyuza. Sbornik dokumentov i materialov v 3 t. [Odessa in the Great Patriotic War of the Soviet Union. Collection of Documents and Materials in 3 Vol.], Odessa, Odesskoe oblastnoe izdatel'stvo, 1947, T. I, 286 s.
17. Odessa v Velikoj Otechestvennoj vojne Sovetskogo Soyuza. Sbornik dokumentov i materialov v 3 t. [Odessa in the Great Patriotic War of the Soviet Union. Collection of Documents and Materials in 3 Vol.], Odessa, Odesskoe oblastnoe izdatel'stvo, 1949, T. II, 292 s.
18. Odessa v Velikoj Otechestvennoj vojne Sovetskogo Soyuza. Sbornik dokumentov i materialov v 3 t. [Odessa in the Great Patriotic War of the Soviet Union. Collection of Documents and Materials in 3 Vol.], Odessa, Odesskoe oblastnoe izdatel'stvo, 1951, T. III, 238 s.
19. Odesskaya gazeta (Odesa), 1941, № 1, 26 oktyabrya.
20. Odesskaya gazeta (Odesa), 1941, № 2, 29 oktyabrya.
21. Odesskaya gazeta (Odesa), 1942, № 51, 13 marta.
22. Odesskaya oblast' v Velikoj Otechestvennoj vojne 1941-1945 gg. Dokumenty i materialy [Odessa Region in the Great Patriotic War 1941-1945. Documents and Materials], Odessa, Mayak, 1970, 387 s.
23. Pyntya G., Torzhestvo spravedlivosti. Moyo dos'e [The Triumph of Justice. My Dossier], Odessa, Feniks, 2019, 23 s.
24. Shchetnikov V., Ekonomichna skladova rumuno-nimetskoj prysutnosti v «Transnistrii» 1941-1944 rr. [The Economic Component of the Romanian-German Presence in Transnistria in 1941-1944], in «Storinky voiennoi istorii Ukrainy», 2012, Vyp. 15, s. 173-188.
25. Shternshtejn YA.M., Rabochie Odesskogo porta v oborone goroda v 1941 godu [Workers of the Odessa Port in the Defence of the City in 1941], in «Voprosy istorii», 1956, № 6, s. 99-109.
26. Sushon L., Transnistriya: evrei v adu. Chernaya kniga o Katastrofe v Severnom Prichernomor'e (po vospominaniyam i dokumentam) [Transnistria: Jews in Hell. Black Book about the Catastrophe in the Northern Black Sea Region (Based on Memoirs and Documents)], Odessa, RIO AO kinokompaniya Yug, 1998, 480 s.
27. Verkhovskij YA., Tyrmos V., «Gorod Antonesku»: v 2-kh kn. [«Antonescu's City»: in 2 books], Khar'kov, Folio, 2017, Kn. 1, 506 s.
28. Vintkovskiy T.S., Nikulcha I.Ia., Ukrainske samostiinytske pidpillia u Transnistrii (1941-1944 rr.) [Ukrainian Independent Underground in Transnistria (1941-1944)], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», 2007, № 5, 123-134 s.
29. Vorob'yov F.D., Kravcov V.M. Pobedy sovetskikh vooruzhyonnykh sil v Velikoj Otechestvennoj vojne 1941-1945 [Victories of the Soviet Armed Forces in the Great Patriotic War 1941-1945], Moskva, Voenizdat, 1953, 100 s.
30. Yunovidov A.S., Oborona Odessy. 1941 [Defence of Odessa. 1941], Moskva, Veche, 2011, 405 s.